

PEDAQOGİKA**UOT 378:303: 147****TƏDRİSDƏ QALIQ BİLİKLƏRİN FORMALAŞMASINDA
KOQNİTİV-PSİXOLOJİ YANAŞMANIN ROLU****H.Ə.ƏLİZADƏ, R.M.MAHMUDOVA, R.O.MƏMMƏDOVA***Bakı Dövlət Universiteti**Social-sciences@dsu/az*

Təhsil sistemi daim zamanla ayaqlaşmalı, həyata yeni nəsil hazırlamalıdır. Azərbaycan Respublikasında təhsil sahəsində aparılan islahatların hər bir mərhələsində idarəetmə təkmilləşir, struktur dəyişiklikləri həyata keçirilir, bu dəyişikliklər ilk növbədə təlimin keyfiyyəti ilə bağlı olur. Qalıq biliklər problemi biliklərin mənimsənilməsi prosesi ilə sıx bağlıdır. Koqnitiv proseslər düzgün hazırlanmış koqnitiv texnologiyalar əsasında daha sürətlə həyata keçirilə bilər və keyfiyyət baxımından da yaxşılaşdırılmış ola bilər. Ölkənin bir çox ali məktəbləri artıq bu istiqamətdə kifayət qədər təcrübə toplamışdır. Mütəxəssislərin hazırlıq keyfiyyətini yaxşılaşdırmaq üçün qabaqcıl təcrübəni ümumiləşdirmək və tətbiq etmək lazımdır. Aparılmış tədqiqatların nəticələri göstərir ki, bu istiqamətdə görülməli işlər hələ çoxdur.

Açar sözlər: Azərbaycan, təhsil, ali məktəblər, qalıq biliklər, koqnitiv-psixoloji yanaşma

Giriş. Dünyanın hər bir ölkəsində olduğu kimi, Azərbaycanda da təhsil sisteminin başlıca vəzifələrindən biri dünyada tanınan yüksəkixtisaslı kadrların hazırlanmasıdır. Bunun üçün tədrisin təkmilləşdirilməsi işi aparılmalıdır. Cəmiyyət yarandığı gündən hər bir yeni nəslin həyata, inkişafa hazırlanması məsələsi onun qarşısında dururdu. Hər bir dövrün tələblərinə uyğun bu sahədə işlər aparılırdı və indi də aparılır. İnformasiya cəmiyyətinin bütün imkanlarından istifadə etməklə müasir təhsil sistemi unikal bir alətə - müxtəlif informasiya-kommunikasiya texnologiyalarına malikdir.

Bununla da insanın bilikləri mənimsəmək, onlardan gələcək fəaliyyətində istifadə etmək imkan və bacarıqları qat-qat artır. Təsadüfi deyil ki, son əsrdə insan şüuru, onun koqnitiv bacarıqları haqqında elmlər, ilk növbədə psixologiya, fəlsəfə, məntiq, etika, sosiologiya sürətlə inkişaf etmiş, bununla da insan təfəkkürünün həm öyrənilməsi, həm də inkişafı imkanları qat-qat

çoxalmışdır. Burada ən maraqlı və dəyərli cəhətlərindən biri də bir çox elmlərin həmsərhəd zonalarında inteqrasiya etməsi və nəticədə faydalı tədqiqatların aparılması olmuşdur.

Qeyd etməliyik ki, son 30-40 ildə aparılan tədqiqatlar məhz insan şəüurunda biliklərin özünəməxsus şəkildə sintezinə, burada yaranan qavramaq, mənimsəmək imkanlarına həsr edilmişdir. Yaddaş, qavrama, diqqət, qərarların qəbul edilməsi, təxəyyül və digər koqnitiv qabiliyyətlər hal-hazırda təbii və texniki elmlərin bütün nailiyyətləri baxımından öyrənilir və nəticələri real praktikada tətbiq edilir. Artıq aydın olmuşdur ki, yalnız rasionall təfəkkürün imkanlarından irəli gələrək, insanı sosial həyata hazırlamaq, onun sosial fəaliyyətini özü və cəmiyyət üçün uğurlu hesab etmək olmaz. Bu barədə mütəxəssislər yazırlar ki, “müəllimin və tələbənin qavrama və dərkətmə fəaliyyətində istifadə edilən koqnitiv sxemlər çox vaxt yaxşı sərəmə vermir, çünki ötürülən informasiyanın qavranılması üçün lazımi şərait yaradılmamışdır” [1].

Xatırladaq ki, sosial praktikada “qalıq biliklər” anlayışı həm də digər həyat fəaliyyəti sahələri ilə bağlıdır, məsələn, hüquq, səhiyyə, iqtisadi münasibətlər və s. ilə [3, 4, 5].

Tədqiqatın nəticələri. Məlumdur ki, təhsil sahəsində gedən proseslər, biliklərin qazanılması, vərdişlər və bacarıqların əldə edilməsindən ibarətdir. Təəssüflər olsun ki, çox vaxt fənlərin tədrisində məhdud mövqedən yanaşaraq yalnız həmin sahəyə aid biliklərin ötürülüb mənimsənilməsinə nail olmağa çalışırlar. Mütəxəssislərin zənn etdiyi kimi, belə şəraitdə, yəni bilikləri yarada biləcək hərəkət, fəaliyyət nəzərə alınmadan bilikləri düzgün sistemləşdirmək qeyri-mümkündür. Nəticədə “belə yanaşma tədris fənninin bütöv nəzəri mənzərəsinin yaradılması zamanı dərkədicilik inkişaf məntiqini ifadə etmir. Bu cür sistemləşdirmə tədqiqat obyektinin yalnız hərəkətsiz olan tərəflərini bizə təqdim edir, nəticədə öyrəndiyimiz obyektin hərəkət istiqaməti açıqlanmır, bu da dərkətmə vasitəsi olan biliyin inkişafına mane olur” [2].

Deməli, müasir təhsil sistemində biliklərin mənimsənilməsi prosesini daha fəal və rəngarəng etmək üçün biz, koqnitiv psixologiyanın imkanlarına müraciət etməliyik. Bu məqsədlə müəlliflər tərəfindən respublikamızın bir sıra ali məktəblərində xüsusi sorğu materialı əsasında koqnitiv məqsədlərə nailolma imkanları yoxlanılmışdır. Bunun üçün tələbələrə seminar və məşqələrlərdə dərs deyən müəllimlər tərəfindən tələbə fəallığı xüsusi metodika əsasında qiymətləndirilmişdir.

Müşahidə kartında bilik, anlama, tətbiq, təhlil, sintez, qiymətləndirmə kimi sahələr nəzərə alınmışdır. İlk növbədə, Lənkəran Dövlət Universitetində aparılan tədqiqatın nəticələrinə müraciət edək. 123 nəfər tələbə arasında aparılan sorğu və seminar məşqələsində müəllimlər tərəfindən doldurulan müşahidə kartları göstərdi ki, burada əsas diqqət tələbədə rasionall düşüncənin formalaşması istiqamətinə yetirilir. Biliklərin formalaşması prosesində daha

çox nəzəri sahəyə müraciət olunur, bu da bütün koqnitiv imkanlarından istifadə edilməsinə maneçilik törədir.

Həm də məlumdur ki, tədris prosesində hər bir tələbə tərəfindən lazım olan məlumatların qavranılması məhz koqnitiv qabiliyyətləri nəzərə almaqla həyata keçirilməlidir. Lənkəran Dövlət Universitetində filologiya və kimya fakültələrində aparılmış müşahidələr göstərdi ki, humanitar xarakterli, praktik yönümlü fənlərin tədrisində koqnitiv metodologiyaların tətbiqi müsbət nəticələr vermişdir. Tələbənin qavradığı məlumat üçün şərait belə qurulmalıdır ki, hər bir tələbə onu dərinədən dərk etsin və öz koqnitiv qabiliyyətlərini inkişaf etdirdir.

Bunu rus dili dərsi təmsalında göstərmək olar (məəll. Z.Ağayeva, 25 il staj). Məşğələ zamanı qız tələbələr oğlan tələbələrdən daha yüksək bilik nümayiş etdirmişlər. Demək olar ki, bilik, anlama, tətbiq, təhlil və sintez, nəhayət, qiymətləndirmə daha sıx vəhdət təşkil edir. Qeyd etmək lazımdır ki, burada ümumhumanitar profilli fənlərin tədrisində (o cümlədən, dillərin) koqnitiv texnologiyalarının yeniləşdirilməsi və tətbiqi üçün geniş imkanlar açılır. Müxtəlif mətnlərin mütaliəsi, əzbərlənməsi, tərcüməsi, inşa, onların yazılması, səhnəciklərin qurulması, konfransların, disputların, müsabiqələrin (məsələn, ən yaxşı tərcümə üçün) keçirilməsi hafizəni, diqqəti, təxəyyülü inkişaf etdirir, müsbət nəticə verir.

Başqa bir müşahidə: humanitar fənlərin mənimsənilməsi üçün, görünür, baza daha yaxşı olmuşdur ki, praktik məşqlərdə biliyin kompleksli şəkildə mənimsənilməsi daha uğurlu olur. Bunu biz “İngilis dili müəllimliyi” ixtisasında oxuyan tələbələrin seminar cavablarından görə bilərik. Bununla belə burada da biliklərin yaxşı olmasına baxmayaraq, onların interpretasiyası, tətbiqi, təhlili və sintezi zəif nümayiş etdirilmişdir (məəll. R.M.Feyziyeva). Cavab verənlərin təxminən 30% yüksək biliklərlə yanaşı, həm də onların tətbiqi və sintezi sahələrinin öhdəsindən gələ bilməmişlər. Qabaqcadan hər bir tələbənin koqnitiv imkanlarının ölçülməsi üçün xüsusi tədqiqatlar aparılmadığı üçün biz onların xüsusi koqnitiv modelini yarada bilməmişik. Lakin əldə etdiyimiz məlumat ona imkan verir ki, tədris prosesində təlim hər bir tələbənin koqnitiv imkanlarına adaptasiya olunsun. Burada təlimin müvafiq metodları forma və vasitələri müəyyənləşdirilməklə yanaşı tələbə tərəfindən artıq əldə edilmiş biliklər və bacarıqlar əsas kimi götürülməklə istifadə edilməlidir.

Öz həllini gözləyən məsələlərdən biri də tələbələrə sintez etmə bacarığının aşılmasıdır: burada fənlərarası əlaqələri yaratmaq, nəzəriyyə ilə praktikanı uzlaşdırmaq, real həyatda yaranmış problemin həllində əldə olunan materiallardan istifadə etmək və s. kimi bacarıqlardan söhbət gedir. Demək olar ki, həmin vəziyyət “Analitik kimya” fənnində də müşahidə olunur (məəll. G.Qədirova, 20 il staj) əlavə olaraq demək lazımdır ki, təbii və dəqiq riyazi elmlərin tədrisində yaranan koqnitiv problemlər məktəb bazasının zəifliyi ilə bağlıdır. “Biologiya” ixtisasında oxuyan bu tələbələrdə adı çəkilən fəndən həm biliklər, həm də anlama və təhlil bir qədər aşağı səviyyədədir.

“İngilis dili müəllimliyi” ixtisasında oxuyan tələbələrin “Nitq və nitq mədəniyyəti” fənni üzrə cavabların qiymətləndirilməsi göstərir ki, biliklərin səviyyəsi birbaşa burada onların anlamına və tətbiqinə təsir göstərir. Buradan başqa bir nəticə də çıxarmaq olar: müəllimin tətbiq etdiyi metodika kifayət qədər uğurludur. Orta və zəif oxuyanların əksəriyyəti oğlan tələbələridir. Yekun olaraq belə bir qənaətə gəlmək olar ki, tədrisin təkmilləşdirilməsini əsasən yeni koqnitiv texnologiyaların hazırlanması üzərində daha dərindən işləmək lazımdır.

İndi isə daha bir ali məktəbdə aparılmış elmi tədqiqatın nəticəsi haqqında. Gəncə Dövlət Universitetində seminar və praktik məşqələrdə 62 tələbənin cavabı koqnitiv kartda xüsusi parametrlər üzrə qeydə alınıb. Qeyd edək ki, burada da, digər ali məktəblərdə olduğu kimi, ümumi fənlər qrupuna aid olan dil dərslərində (məsələn, Azərbaycan dili dərslərində) tələbələr bacarıqlarını daha çox nümayiş etdirirlər. Məs., dos. Z.Ələsgərovun, N.Kubişevin dərslərində tələbələrin cavabları qiymətləndirərkən, göstərilir ki, tələbə biliklərlə bağlı lazımı informasiyanı eşitdiyi formada təkrar çatdırır, terminləri qavrayır, nəzəriyyənin əsas ideyalarını ifadə edir. Anlama ilə bağlı göstərilir ki, o, müəyyən bir fikri öz sözlərilə və ya hansısa başqa bir yolla yenidən söyləyir, fikirlərini sərbəst əsaslandırır, düşünülmiş fikir yeridir, nəticə çıxarır, öz fikirlərinin doğruluğunu isbat etməyə meyl göstərir, öyrəndiyi hadisəyə müəyyən mövqedən yanaşmağı bacarır.

Tətbiqlə bağlı göstərilir ki, tələbə öyrəndiklərini bacarıq və vərdişlər səviyyəsində nümayiş etdirir, bunlara əsaslanmaqla yeni bir tapşırığı həll etməyə çalışır. Təhlilə aid qeyd olunur ki, tələbə mürəkkəb bir ideyanın yaranma səbəbini, nəticə və digər tərkib hissələrini tapa bilir. Daha sonra, bir neçə ideyanı yeni bir ideya halında birləşdirir, sonra həmin ideyaları yenilərlə əlaqələndirir. Qiymətləndirmə sahəsinə də aid müəyyən izahı üçün öz fikrinin tam uyğun gəldiyini əsaslandırır.

Bu göstəricilər həm Azərbaycan dili, həm də informatika dərslərində ən yaxşı cavablarda müşahidə olunurdu. İnformatika dərslərində biliklər bilavasitə bacarıqlar və vərdişlərlə bağlıdır. Biliklər tətbiq olunur, ideyalar əsaslandırılır və təhlil olunaraq təhlil və sintez olunur. Burada nəzəriyyə və praktika vəhdət halını alır.

Bir o qədər çalışqan olmayan tələbələrdə isə vəziyyət başqadır. Bunun səbəbini yalnız tələbənin səhlənkarlığında axtarmaq olmaz. Burada müəllim tərəfindən tətbiq olunan metodikalar, yəni koqnitiv texnologiyaların da əhəmiyyəti olduqca böyükdür. Koqnitiv kartlardan məlum olur ki, bəzi tələbələr verilən bilikləri çətinliklə mənimsəyir, əzbərçiliyə meyli və unutqandır. Anlama səviyyəsində onlar yalnız sadə şəkildə verilən informasiyanı qavrayır, fikrini öz sözləri ilə izah, təfsir, təsvir və müəyyən edir. Nümunələr gətirsə də, elmilik prinsipinə burada əməl olunmur. Tətbiqdə də kənardan kömək gözləyərək məlumatlardan istifadə edir, bununla belə başa düşdüyü şəkildə təhlil, müqayisə edir, verilmiş faktların ümumiləşdirilməsində isə bir

neçə sahə üzrə bilikləri qismən əlaqələndirə bilirlər. Qiymətləndirmədə isə konkret ideyaları, məlumatların dəyərliyini və ya səmərəli istifadə imkanlarını qismən qiymətləndirə bilir.

Semestrin nəticələrinə görə isə yüksək qiymət alan tələbələr fənnə aid terminologiya, əsas faktlar, elementlər, kateqoriyalar, prinsiplər haqqında məlumatları normal mənimsəyir, məlumatları strukturlaşdırıb onları real praktikada tətbiq etmək bacarığını nümayiş etdirirlər. Nisbətən zəif və yaxud orta göstəriciləri əldə edən tələbələr isə koqnitiv fəaliyyətini systemsiz hazırlığı və təsadüfi amillərlə məhdudlaşdırırlar. Nəzəri fənlərdə bu, daha çox özünü ifadə edir.

Birinci semestrin imtahan nəticələri də göstərir ki, tələbələrin koqnitiv qabiliyyətlərin artım templəri kursdan kursa inkişafıdır.

Hər bir cavabın məntiqi quruluşu nitqin klassik sxeminə uyğundur (giriş, əsas hissə, nəticə). Eyni zamanda cavablarda problemin sərbəst izahatı, burada misalların, faktların gətirilməsi, hətta digər suallarla uzlaşdırılması halları müşahidə olunur. Bu, müəllimin uğurudur, çünki elmi təfəkkürün formalaşması bu zaman daha sürətlə gedir, tələbədə peşəkarlıq baxımından zəruri olan bacarıqlar və qabiliyyətlər tədricən formalaşır. Digər bizi narahat edən fakt fənlərin (həm əvvəl keçirilən, həm də semestrlik) tədrisində varislik, qarşılıqlı faydalanma bir qədər aşağı səviyyədədir. Bu, xüsusilə humanitar və ictimai fənlərə aiddir. Koqnitiv texnologiyaların vacib məqsədlərindən biri tənqidi təfəkkürün inkişaf etdirilməsidir. Bu baxımdan işin əsas ağırlıq yükü kafedraların və fakültələrin elmi-metodik şuraların üzərinə düşür.

Görülməli işlər aşağıdakılardır:

- tədris planların yenidən işlənilməsi, buraya bir sıra, tətbiqi əhəmiyyətli mövzuların daxil edilməsi. Həmin mövzular həm elmin müasir paradıqmalarını, həm də ümumi ixtisas fənlərdə keçirilən materiallara əsaslanmanı özündə əks etdirməlidirlər. Tədris proqramların dərin təhlili aparılmalı, sillabus şəklində hazırlanmalıdır ki, tədris prosesinin bütün tərəfləri burada mümkün qədər geniş əhatə olunsun;
- müəllim kollektivi ilə həm kafedra, həm fakültə səviyyələrində (ayrı-ayrı hallarda universitet səviyyəsində) koqnitiv texnologiyalarla bağlı xüsusi treninqlərin keçirilməsi. Bu zaman, hər bir tədris edilən fənlərə uyğun olaraq mənimsəmə yollarını aşılamaq, onlarda tənqidi, yaradıcı təfəkkürü formalaşdırmaq kimi vəzifələrin həlli imkanları araşdırılır. Bu treninqləri hər bir semestrin başlanmasına 1 həftə, 10 gün qalmış keçirmək daha məqsədəuyğundur;
- hazırlanan yaxud artıq istifadədə olan dərsliklər və dərs vəsaitlərinin praktik tapşırıqlar bölmələrində geniş şəkildə, koqnitiv texnologiyalara uyğun olaraq xüsusi tapşırıqlar bloku işlənilib hazırlanmalıdır. Əgər kitab artıq istifadədədirsə, onda əlyazma şəklində, elektron variantda həmin əlavə hazırlanıb tələbələrin ixtiyarına verilməlidir. Nəzərə almaq lazımdır ki, hər bir tələbənin koqnitiv modelinin

qurulması üçün intellektin yoxlanılmasına aid olan testlərdən (R.Amthauer, R. Kettel, Q.Ayzenk, C.Bruner, Torrens və s.) birinci seminar məşqələlərində istifadə olunması məqsəduyğundur. Bunun nəticəsi kimi, tələbənin verbal, abstrakt, deduktiv və digər intellektual qabiliyyətləri aşkar olunur ki, sonrakı dərslərdə aparılan iş bunları nəzərə alaraq davam etdirilsin.

Hər bir tədris kursunun yekun dərslərində ümumtədris, fənlərarası və öyrənilən fənlərlə bağlı bilik və bacarıqlar yoxlanılmalıdır. Bu istiqamətdə həm imtahan sualları tərtib olunmalı, həm də seminar və digər praktik məşqələlərin imkanlarından istifadə olunmalıdır.

Əgər qeyd edilən istiqamətlər üzrə işlər düzgün aparılsa, onda qalıtı biliklərin həm həcmi, həm də keyfiyyəti xeyli dərəcədə dəyişilmiş olar.

Beləliklə, ali məktəbdə tədrisin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması yollarından biri koqnitiv texnologiyaların daim təkmilləşdirilməsi işidir. Bunun üçün hər bir ixtisas üzrə öyrədilən fənlərin tədrisi metodikasının tarixi və nəzəriyyəsi müəllimlərin diqqət nəzərində olmalıdır.

Daha bir ali məktəbdə, Naxçıvan Dövlət Universitetində koqnitiv kartlarla iş zamanı məlum olmuşdur ki, bilik anlama, tətbiq və təhlil göstəriciləri yüksək olan tələbələrdə qiymətləndirmə də, yəni qazandığı biliklər və bacarıqlar haqqında mühakimə formalaşdırmaq bacarığı bəzən nisbətən aşağı idi, bu da əsasən aşağı kurslarda müşahidə olunur və tələbənin elmi təfəkkürünün formalaşması proseslərinin xüsusiyyətləri ilə bağlıdır. 59 tələbənin cavabları sistemləşdirilmiş və lazımi nəticələr çıxarılmışdır. Fənlər aşağıdakılardır: riyazi analiz, ümumi və nəzəri fizika, metallar kimyası, rabitə və informasiya texnologiyaları, kimya, dünya ədəbiyyatı tarixi, riyaziyyatın ibtidai kursunun nəzəri əsasları, pedaqogika, genetika və seleksiya, ana dilinin tədrisi metodikası, müasir Azərbaycan dili, tərbiyə nəzəriyyəsi, ingilis dili, fiziki-kimyəvi analiz, ümumi tarix, hüquq, kimya, mexanika, marketinq, riyaziyyat, atom və nüvə fizikası, gömrük işi, psixologiya, milli iqtisadiyyat, biokimya, sosial idarəetmə və hüquq, fəlsəfə, gimnastika, dilçiliyə giriş, ümumi riyaziyyat, ümumi və nəzəri fizika, rus dili.

Adları çəkilən fənlər üzrə əldə edilən müşahidə kartları iki qrupa (təbii və riyazi elmlər, sosial və humanitar fənlər) böləndən sonra, ümumi şəkildə tələbələrin koqnitiv imkanlarını aşağıdakı şəkildə təsvir etmək olar:

Sosial və humanitar fənləri əhatə edən qrupda 39 cavab əldə edilmişdir. Məlum oldu ki, burada əla və çox yaxşı cavab verənlər 13 nəfər, orta və yaxşı cavab verənlər 12 nəfər, ortaya yaxın olan cavab verənlər 12 nəfər olmuşdur. İndi isə hər bir qrup haqqında daha ətraflı. Birinci qrupa daxil olan tələbələr nəzəri bilikləri, onların metodologiyasını, prinsip və ideyaları tez qavrayır, faktları düzgün sadalayır, terminologiyaya bələd olmasını nümayiş etdirir, bilini fakt və hadisələrlə əlaqələndirir, mövzuya aid bilikləri yaxşı mənimsədiyini nümayiş etdirir, metodoloji prinsiplərdən yararlanaraq biliklərini əsaslandırirlar.

Anlama baxımında məlum olmuşdur ki, tələbələrdə həmin qabiliyyət yaxşıdır, onlar materialı tez qavradığı üçün şərh olunan hərəkətləri həm nəzəri, həm də təcrübi səviyyələrdə tətbiq edə bilirlər. Bundan əlavə, onlar özünəməxsus ideyaları irəli sürür və onları şərh edirlər. Əldə etdiyi biliklərdən istifadə edə bilirlər. Bundan başqa, məlumatların əhəmiyyətini başa düşür, şərh olunanı tam qəbul edir, ideyaları yeni formaya əsasən qura bilirlər. Əvvəlki mövzuların məlumatlarına əsaslanaraq həm də qiymətləndirmə və proqnozlaşdırma qabiliyyəti nümayiş etdirirlər. Bu tələbələr fikrini öz sözləri ilə izah edə bilir, başqa fakt və hadisələri şərh olunan problemlə bağlaya bilirlər. Beləliklə, bunlarda anlama bacarığı yaxşıdır, şərh edilən materialı tam mənada başa düşür, onu başqa formada ifadə etməyi bacarır, yeni və köhnə ideyaları uzlaşdırmağa bilir, nəticəyə gələ bilməklə yekun qərar qəbul edə bilirlər.

Tətbiq etmə bacarığı ilə əlaqədar məlum olmuşdur ki, tələbələr əvvəldən öyrəndiklərini müəyyən köməklik nəticəsində yeni situasiyada tətbiq etmək bacarığını yüksək səviyyədə nümayiş etdirmişlər. Burada problemin nəzəri modeli təsvir etmək cəhdləri də olmuşdur. Hər halda bütün tələbələrdə müstəqil düşünməyin təzahürü, tətbiq bacarığı müşahidə olunur.

Təhlil bacarığı da bu tələbələrdə yüksəkdir: onlar materialı tərkib hissələrə ayırmaqla onları təhlil edə və hər birinə öz münasibətini bildirə bilirlər. Burada fərqli və oxşar cəhətlər göstərilir, təhlil, tapşırıqda göstərilən bəndlər yerində və keyfiyyətlə yerinə yetirilir (o cümlədən sxem və qrafiklər üzrə işi tam ardıcıl və anlaşılan şəkildə aparılır, mənimsəməli olduğu materialı təhlil edə və strukturu barədə mühakimə yürüdə bilirlər). Daha sonra müşahidə aparılarkən suallar vasitəsilə cavabların alınması mümkün olur.

Bu tələbələr sintez etməyi bacarır, problemin tərkib hissələri arasında əlaqəni düzgün göstərir, bunları sistem şəklində qura bilirlər. Bütövlükdə onlar yaradıcılıq qabiliyyəti və bacarıqlarını burada aydın şəkildə nümayiş olunan materialın tərkib hissələri arasındakı münasibətlərdən irəli gələn yekun nəticə və yeni fikri anlaya bilirmişlər.

Beləliklə, bu tələbələrdə dərstdə verilən mövzular üzərində sintez əməliyyatları aparmaq, elementləri yeni tamda uyğunlaşdıraraq bunları izah etmək bacarığı kifayət qədər yüksəkdir.

Nəhayət, qeyd etmək lazımdır ki, bu tələbələr mövzuların ideya və metodlarını düzgün dəyərləndirərək, müstəqil elmi mühakimələr yürütməyi də bacarırlar. Bununla belə, bəzən mühakimələrin adekvatlığında problemlər olur, maksimalıq meyilləri müşahidə olunur. Bu da tələbələrin gənc və təcrübəsiz olmasından irəli gəlir. Əksər hallarda isə tələbənin şərh, verilmiş sualları yaradıcı, müstəqil cavabları və təhlili qənaətbəxş hesab etmək olar.

Seminar və praktik məşqələrdə orta səviyyədə (“yaxşı”) qiymətləndirilən tələbələrin cavablarında biliklərin, anlamanın və s. koqnitiv göstəricilərin nümayiş etdirilməsində səviyyə bir qədər fərqli idi. Bu tələbələrdə əsas problem dərslərə hazırlıqda sistemlilik və yaradıcı yanaşmanın daha yüksək səviyyədə təmin edilməsidir. Motivasiyanın daha güclü və aydın olması da

tələb olunur. Digər stimullar sırasında müəllim tərəfindən koqnitiv texnologiyaların təkmilləşdirilməsidir.

Zəif oxuyan tələbələr isə, müşahidə kartlarında qeyd edildiyi kimi, zəif biliklərə malikdir. Hadisələrə münasibətdə onlarda əsaslılıq, sübutluluq aşağı səviyyədədir. Problemə metodoloji yanaşmasında da zəiflik müşahidə olunur. Sorğular nəticəsində məlum olmuşdur ki, bu tələbələrdə faktları, məlumatları tam mənası ilə dərk etmək zəifdir. İdeyaları dərindən başa düşməzlər. Şərh etmə qabiliyyəti də bunlarda aşağı səviyyədədir.

Həmin zəiflik tələbələrin öyrəndiyi materialın müstəqil şəkildə ifadə etmə bacarığında, yəni tətbiqdə, həm də təhlildə müşahidə olunur. Onlar materialı, faktları, hadisələri tərkib hissələrə bölməkdə çətinlik çəkirlər. Mövzu probleminin hissələri arasında qarşılıqlı əlaqələri düzgün ifadə edə bilmirlər. Daha sonra, problemi tərkib hissələrə ayırmaqda çətinlik çəkir, prosesə yaradıcı yanaşa bilmirlər. Və nəhayət, qiymətləndirmə ilə bağlı qeyd etmək olar ki, bu tələbələrin mövzuya aid fikirlərində, mühakimələrində qeyri-dəqiqliklər müşahidə olunur, öz mühakimələrini irəli sürməyə belə çətinlik çəkirlər. Bu tələbələr kömək və tövsiyə olmadan yeni situasiyanı mənimsəməkdə çətinlik çəkirlər. Onlar müəllimdən kömək gözləyirlər.

Həm də qeyd olunur ki, fənnin (məsələn, psixologiyanın) yeni olduğu üçün, burada yaradıcı şəkildə bir çox fikirləri ifadə etməyə çətinlik çəkirlər. Bunun da nəticəsində mühazirə dərində verilən materialı belə tələbələr olduğu kimi, heç bir əlavə olmadan, məşqələ dərində çatdırırlar. Beləliklə, bu tələbələrdə əvvəlcədən qazandığı bilikləri tətbiq etmək bacarığı qanəedici deyil, onlar ümumiləşdirmə zamanı yaradıcılığı nümayiş etdirə bilmirlər. Hətta çox vaxt onlar mövzunu düzgün izah etməkdə çətinlik çəkir, düzgün mühakimə yürüdə bilmirlər və s.

Sosial-humanitar sahələrdə təhsil alan tələbələrin nümayiş etdirdiyi koqnitiv bacarıqların təhlili göstərir ki, burada əksər tələbələr tədris materialları yaxşı mənimsəyir və onları yaradıcı şəkildə tətbiq edir, şərh edir, analiz və sintez kimi elmi metodikalara uyğun tədqiq edir. Onlardan təxminən hər beşincisi bilikləri və bacarıqlarının ortadan aşağı, bəzən də zəif olmasını nümayiş etdirirlər. Səbəblərin bəzilərinə müraciət etmişik, amma həm də bunlara icmal şəklində bir daha münasibətimizi bildirək:

- tədrisin maddi bazası;
- professor-müəllim heyətinin peşə hazırlığı;
- tələbələrin baza hazırlığı (orta təhsilin keyfiyyəti), auditoriyada kənar müstəqil iş, asudə vaxtın təşkili, məişət və ailə problemlərinin həlli səviyyəsi;
- cəmiyyətdə təhsilin, ayrılıqda götürülmüş hər bir ixtisasın prestijliyi və dəyəri.

Adları çəkilən amillər təhsilin inkişafına, tədrisin təşkili və keyfiyyətinə təsir göstərir. Aydınır ki, şəraitdən asılı olaraq hazırlıq prosesi müxtəlif şəkildə təşkil olunur. Bu da, öz növbəsində “qalıq” biliklərin formalaşmasında

mühüm rol oynayan koqnitiv texnologiyaların təkmilləşdirilməsinin əhəmiyyəti və zəruriliyini bir daha təsdiqləyir.

İndi isə təbii və dəqiq elmlər sahəsində oxuyan tələbələrin müşahidə kartlarını təhlilinin nəticələri haqqında. İlk növbədə qeyd edək ki, bu 20 kartdan 14-ü əla və yaxşı cavab verən tələbələrə aiddir. 6 kartda cavablar qarışıqdır: bəzən biliyi üçə layiq olan tələbə yaxşı təhlil etmə bacarığını nümayiş etdirir. Görünür ki, burada fənlərarası, mövzulararası əlaqələr onlara yardımçı olur. Sosial və humanitar sahələrdə oxuyan tələbələr sırasında tam “əla”, tam “dörd”, tam “üç” alanlar müşahidə edilirsə, təbii və dəqiq elmlər sahəsində təhsil alan tələbələr ya “beş”, “dörd” ya da ki, qarışıq qiymətlər almışlar (yəni “beş”, “dörd”, “üç” hətta bir tələbədə “iki” qiyməti də vardır). Bu da həmin elmlərin xüsusiyyətlərindən irəli gəlir. Burada səbəb-nəticə əlaqələri birmənalı və dəqiq olduğu üçün tələbələr öyrənilən faktları, terminləri düzgün istifadə edəndə həm tətbiq, həm təhlil, həm də sintez etmə bacarıqları lazımı səviyyədə olur. Bəzən də qiymətləndirmədə, yəni irəli sürülən ideyanın dəyəri haqqında fikir irəli sürməkdə çətinlik çəkirlər.

Nəticə. Qalıq bilikləri düzgün istiqamətdə formalaşdırmaq üçün dövrün tələblərinə uyğun yeni metodikalar yaratmaq lazımdır. Adları çəkilən elm sahələrinin öz xüsusiyyətləri olduğu üçün hər bir müəllim onları öz metodikasında nəzərə almağı bacarmalıdır. Elm və texnikanın vüsət alıb inkişaf etdiyi bir dövrdə İKT-in təhsildə tətbiqi imkanları olduqca genişdir. Əsas məsələ onlardan düzgün faydalanmaqdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Бершадский М.Е. Когнитивные образовательные технологии // <http://bershadskiy.ru>
2. Табаченко Т.С. Когнитивный подход к обучению в современном лингвистическом образовании // sakhgu.ru/journal
3. Cohen David. Be Aware of Residuals Clauses in Non-Disclosure Agreements // <http://www.gkhlaw.com>
4. Wanetick David. Residual Knowledge Clauses and Neural Prosthetics // <http://ipfinance.blogspot.com>
5. Ediau Michael. Community Knowledge and Perceptions about Indoor Residual Spraying for Malaria Prevention in Soroti District, Uganda: A Cross-sectional Study // <http://www.malariajournal.com>
6. Готовится концепция нового учебника истории // “Российская газета”, 11.06.2013
7. Создание тестов на остаточные знания в компьютерной оболочке - в чьей это компетенции // <http://www.aspirantura.spb.ru/>
8. Ali təhsildə keyfiyyət təminatına daha bir yanaşma // “Ayna”, 13.10.2013

РОЛЬ КОГНИТИВНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКОГО ПОДХОДА В ФОРМИРОВАНИИ ОСТАТОЧНЫХ ЗНАНИЙ В ПРОЦЕССЕ ОБУЧЕНИЯ

Г.А.АЛИЗАДЕ, Р.М.МАХМУДОВА, Р.О.МАМЕДОВА

РЕЗЮМЕ

Система образования должна постоянно идти в ногу со временем, готовить каждое поколение к жизни. Образование в Азербайджанской Республике на каждом этапе реформы совершенствуется, проводятся структурные изменения, в том числе связанные с качеством обучения. Проблема остаточных знаний тесно связана с процессом усвоения знаний. Когнитивные процессы могут быть ускорены и качественно улучшены на основе тщательно подготовленных когнитивных технологий. Многие вузы страны уже накопили достаточный опыт в данном направлении. Положительный опыт следует обобщить и применить с тем, чтобы улучшить качество подготовки специалистов. Анализ проведенной работы показывает, что в этом направлении есть еще большие резервы для дальнейших разработок.

Ключевые слова: Азербайджан, образование, высшие школы, остаточные знания, когнитивно-психологический подход

THE ROLE OF THE COGNITIVE-PSYCHOLOGICAL APPROACH IN THE FORMATION OF RESIDUAL KNOWLEDGE IN THE PROCESS OF EDUCATION

H.A.ALIZADEH, R.M.MAHMUDOVA, R.O.MAMMADOVA

SUMMARY

The education system must constantly keep pace with time to prepare each generation to life. Education in the Republic of Azerbaijan at each stage of the reform improved, structural changes take place, including those related to the quality of learning. The problem of residual knowledge is closely linked to the process of learning. Cognitive processes can be accelerated and qualitatively improved upon well- trained cognitive technologies. Many universities in the country have accumulated sufficient experience in this field. Positive experiences should be summarized and applied in order to improve the quality of training. The analysis of the work shows that there is still great scope for further development in this area.

Key words: English, education, higher education, residual knowledge, cognitive-psychological approach

*Bu iş Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında
Elmin İnkişafı Fondunun maliyyə dəstəyi ilə yerinə yetirilmişdir
Republic grant № EIF – 2012 – 2(6) – 39 //30/5*